

פנחס ספיר – בין עצמה לחולשה

אינו דרוש 'להבנת התפתחותו בזירה הפוליטית ובהובלת המשק והגעתו לעמדות מנהיגות במפלגה ובמדינה' (עמ' 12). נקודת הזינוק לביוגרפיה שכתב גרינברג היא ה־15 באוקטובר 1949, היום שבו נכנס ספיר בשערי משרד הביטחון כמנהלו הכללי החדש.

אפשר לחלק את חייו הציבוריים משנת 1949 לארבע תקופות מרכזיות. בתקופה הראשונה היה פקיד בכיר בשירות המדינה (1949–1955). באותן שנים הוא כיהן בתפקידי מפתח בשירות המדינה המתגבש, והראשון שבהם היה כאמור מנכ"ל משרד הביטחון. כשהוצע לו התפקיד סירב – 'היו לו ספקות בנוגע ליכולתו למלא כראוי את התפקיד' (עמ' 19). לבסוף הוא קיבלו

יצחק גרינברג, פנחס ספיר: ביוגרפיה כלכלית פוליטית 1949–1975, תל־אביב: רסלינג, 2011, 570 עמ'

בשנים האחרונות יצאו לאור ביוגרפיות של כמה אישים מרכזים בתולדות המדינה והיישוב: מרון מדיזיני פרסם ביוגרפיה מעודכנת על גולדה מאיר,¹ ואביבה חלמיש פרסמה את החלק הראשון של הביוגרפיה על מאיר יערי, שהנהיג את 'השומר הצעיר', 'הקיבוץ הארצי' ומפ"ם יותר מיובל שנים.² זה לא כבר יצאו לאור שתי ביוגרפיות חדשות של פנחס ספיר, שעמד במרכז הבימה הפוליטית־הכלכלית הישראלית שנים רבות. את האחת כתבה נכדתו מיכל ספיר, והיא תרכובת של סיפור היסטורי וסיפור בדיוני,³ ואת האחרת כתב יצחק גרינברג, העוסק שנים רבות בהיסטוריה הכלכלית של מדינת ישראל.

ספרו של גרינברג מתמקד ב'ספיר המבוגר' – משנת 1949 ועד מותו, בשנת 1975. משתי סיבות בחר המחבר להתמקד אך ורק בתקופה זו. ראשית, כבר נכתב חיבור על 'ספיר הצעיר';⁴ ושנית, לדבריו עיון בשנותיו הקודמות של ספיר

- 1 מ' מדיזיני, גולדה: ביוגרפיה פוליטית, תל־אביב 2008; הספר הוא עדכון ספרו: היהודיה הגאה: גולדה מאיר וחזון ישראל: ביוגרפיה פוליטית, תל־אביב תש"ן.
- 2 א' חלמיש, מאיר יערי: ביוגרפיה קיבוצית – חמישים השנים הראשונות, 1897–1947, תל־אביב תש"ע.
- 3 מ' ספיר, היש הגדול: ביוגרפיה של פנחס ספיר, תל־אביב 2011.
- 4 מ' נאור, צמיחתו של מנהיג: פנחס ספיר, 1930–1949, תל־אביב תשמ"ז.

השביעית. כמו לפני המינוי למנכ"ל משרד הביטחון, ספיר נרתע מכובד התפקיד – הוא 'חשש מגודל המשימה המוטלת עליו והיה ספקן בנוגע להתאמתו לתפקיד שר המסחר והתעשייה' (עמ' 85). כל צמרת מפא"י התגייסה כדי לשכנע אותו. משה שרת, ראש הממשלה היוצא, כתב על כך ביומנו: 'אכפנו עליו כהוגן. היה שוב אומלל והתפתל בייסורים לעינינו. ביקש ארכה למתן תשובה סופית עד מחר בבוקר'.⁶

ספיר כיהן בתפקיד כמעט עשר שנים ובתקופה זו הפך ל'אבי התעשייה הישראלית'. המחבר מתאר את תפקידו המכריע בפיתוחה: 'ספיר' הטביע חותם ייחודי ומובהק על התפתחות התעשייה בישראל, חולל בה מפנה והנהיג את פיתוחה המואץ. הוא התווה את המדיניות; הגדיר את כיווני ההתפתחות; יזם הקמת מפעלים וקבע את מיקומם; גייס משקיעים; פעל לבניית מכשירים פיננסיים לגיוס הון; קידם יצירת תשתית הכרחית לפיתוח תעשייה וליווה אישית הקמת מפעלים ואת התפתחותם' (עמ' 129). בתקופה זו הוא הפך ממנכ"ל מוערך⁷ לשר בכיר – השני לאשכול בתחום הכלכלי. נוסף על כך השתנה מעמדו הפוליטי. באמצע שנות החמישים לא נמנה ספיר עם מנהיגות מפא"י, ולא היה לו עורף מפלגתי, ובתוך שנים ספורות הוא 'ניצב יחד עם אשכול וגולדה בשורה הבכירה של הנהגת המפלגה והמדינה' (עמ' 485).

גרינברג טוען כי ספיר ראה במשרד שעמד בראשו מנוף לקידומו הפוליטי. דוגמה לכך היא קשריו ויחסיו עם 'חוגי מעמד הביניים' – סוחרים, בעלי מלאכה וחברי הקואופרטיבים. כשנכנס ללשכת השר הוא החליט 'לנצל את הפוטנציאל

בלחץ שר הביטחון דוד בן-גוריון, שהיה משוכנע כי ספיר הוא המועמד המתאים ביותר לתפקיד. כשפרש ספיר מתפקידו, בשלהי 1951, העתיר עליו בן-גוריון שבחים מפליגים – הוא הצליח בתפקיד סיופי. את דבריו סיים במשפט קצר שמעיד על הערכתו הגדולה: 'לא קל למצוא איש כזה, אנשים כאלה "אינם מתגלגלים ברחוב" [...] איש כמוהו איני מכיר בארץ' (עמ' 42).⁵

התפקיד המשמעותי שמילא ספיר בתקופה זו היה מנכ"ל משרד האוצר. שר האוצר לוי אשכול, שהכיר אותו היטב מעבודתם המשותפת בחברת המים 'מקורות', מינה אותו לתפקיד בקיץ 1953. ההרמוניה ביניהם הייתה מלאה – בכתבה עיתונאית נכתב כי 'שר האוצר לא יעז לשנות את עמדתו אלא אם כן קיבל את הסכמתו של המנהל הכללי'. המחבר טוען כי יש הגזמה מסוימת בדברים אבל הם 'משקפים נאמנה את האמון, התאום ושיתוף הפעולה בין ספיר לאשכול ואת מעמדו הייחודי של ספיר כמנכ"ל' (עמ' 62).

תפקיד מנכ"ל משרד האוצר היה שלב חשוב בדרכו של ספיר להנהגה הכלכלית של המדינה. הוא היה שותף לאשכול בהובלת המשק הישראלי ממיתון וצנע לצמיחה מהירה, ועסק בפעם הראשונה בסוגיות לאומיות כמו גודלו של תקציב המדינה וסדר העדיפויות בהקצאתו. גרינברג קובע כי שנות כהונתו במשרד האוצר הגדילו וגיוונו את ארגון הכלים שעמד לרשותו והיו 'נרבך חשוב בהחלטתם של בן-גוריון ואשכול למנותו לשר המסחר והתעשייה' (עמ' 82).

בתקופה השנייה בחייו הציבוריים היה ספיר שר המסחר והתעשייה (1955-1963). הרעיון למנותו לתפקיד עלה בימי הרכבת הממשלה

6 מ' שרת, יומן אישי, ד, תל-אביב 1978, עמ' 1211 13 באוקטובר 1955.

7 ספיר היה השר הראשון מטעם מפא"י שהגיע לשולחן הממשלה מהפקידות הבכירה.

5 הדברים נאמרו בישיבת הממשלה ב-4 בנובמבר 1951 שבה אושר מינויו של זאב שינר, מחליפו של ספיר, למנכ"ל משרד הביטחון.

דיין טען כי הוא 'לא הפנים את המעבר מהצבא לפוליטיקה', וכלפי פרס 'הוא חש חוסר אמון מוחלט והתייחס אליו ולמעשיו בחשדנות' (עמ' 176). מעבר לזה ספיר סבר כי לצעירים 'אצה הדרך ומוקדם מדי לעסוק בחילופי הדורות בהנהגת המפלגה והמדינה, ושהם מרוכזים בפיתוח הקריירה שלהם' (עמ' 178).

עמדתו בימי פרשת לבון ובמיוחד בנוגע להדחתו הטראומטית של לבון מתפקידו כמזכיר ההסתדרות הייתה ייחודית. הוא היה היחיד בקרב שרי מפא"י שהתנגד להדחה. הוא היה משוכנע בחפותו של לבון, ושנעשה לו עוול חמור, ולא היה מוכן להקריב אותו רק כדי לרצות את 'האל הזועם' (בן-גוריון). לטענת המחבר שיקולי ספיר בפרשה זו נבעו לא רק מראייה פוליטית צרה אלא גם מממד חברי-מוסרי: 'בבחירה בין דבקות באמונה בחפותו של לבון לבין התועלת הפוליטית שבקפיצה לעגלתו של אשכול, אשר ביקש להקריב את לבון כדי לרצות את בן-גוריון, הוא העדיף את התמיכה בלבון' (עמ' 489). עמדתו זו של ספיר מעידה על מעמדו באותם ימים: דמות פוליטית עצמאית שמוכנה לנהוג על פי אמונותיה.

בתקופה השלישית היה ספיר **שר האוצר** (1963-1974). הוא כיהן בתפקיד תקופה ארוכה, כעשר שנים,⁸ ובאותן שנים הגיע לשיאו והיה 'האיש החזק' במדינה במישור הפוליטי והכלכלי גם יחד. הוא היה הדמות המרכזית בממשלות בראשות אשכול ומאיר, והיו לו קשרים קרובים עם שניהם.

בחרתי לדון בשתי שאלות הקשורות לאותה תקופה. הראשונה היא מדוע ספיר, שהיה 'ממליך מלכים', סירב פעמיים להיות ראש הממשלה – בשנת 1969, אחרי מות אשכול, ובשנת 1974,

שהיה גלום במלאכה, לקדם אותה ולשפר את מעמדה במערך הייצור' (עמ' 165). הוא נפגש עם נציגי בעלי המלאכה, עודד אותם, פעל להגדלת המשאבים העומדים לרשותם, ואפשר להם לקבל ציוד באופן ישיר במסגרת הסדר השילומים. כדי להעמיק את הדיאלוג עמם ולהעניק להם תחושת שותפות הקים ספיר בשנת 1957 את 'מועצת המלאכה' והוא עצמו עמד בראשה. בכנס במאי 1957 צוין באופן בולט כי בימיו 'מהפכה שלמה חלה במשרד המסחר התעשייה' (עמ' 166-167) במה שנוגע למלאכה ובמיוחד לבעלי המלאכה. במערכת הבחירות לכנסת הרביעית, בשנת 1959, עמד ספיר בראש מטה מפלגתו שפעל בקרב בעלי המלאכה וקצר את תוצאות פעילותו הנמרצת בשלוש השנים הקודמות. בבחירות התחזקה מפא"י באופן ניכר – מארבעים מנדטים בבחירות הקודמות, בשנת 1955, גדל כוחה לארבעים ושבעה מנדטים. המחבר מציין כי 'לספיר היה חלק חשוב בהישג זה. פעילותו בעיירות הפיתוח ובעיקר בקרב בעלי המלאכה והסוחרים [...] הגדילה את התמיכה במפלגה בקרב מגזרים אלה'. גרינברג מדגיש כי 'במפא"י העריכו שתמיכתם של חוגי הביניים הוסיפה לה שבעה מנדטים; אלה נזקפו במפלגה לזכותו של ספיר' (עמ' 171).

מבחינת גילו היה ספיר קרוב למדי לצעירים במפא"י⁸ אבל הוא בחר להצטרף לוותיקים. שותפיו הפוליטיים הקרובים היו שרת החוץ גולדה מאיר ושר החינוך והתרבות זלמן ארן, והברית ביניהם הייתה ידועה ככינוי הטרויקה. מטרתם הייתה לשמור על מעמד הוותיקים ולכלול את הצעירים, במיוחד שניים מהם – משה דיין ושמעון פרס, שזכו לתמיכת בן-גוריון. ספיר ביקר את ההתנהלות של השניים בחריפות. על

8 כדי לכהן כמזכ"ל מפלגת 'העבודה' ושר בלי תיק וחזר למשרד בשלהי 1969. כמו כן יש לציין שעד שנת 1965 גם המשיך לכהן כשר המסחר והתעשייה.

8 היה פער גילים קטן בין ספיר, שנולד בשנת 1907, לבין גיורא יוספטל, מראשי צעירי מפא"י, שנולד בשנת 1912.
9 יש לציין כי בשנת 1968 הוא עזב את משרד האוצר

החוץ אבא אבן, שהיה יונה מובהקת. אולם ספיר היה היחיד שהייתה לו עֶצְמָה פוליטית לעמוד מול ראש הממשלה, ואף על פי כן הוא לא עשה זאת. גרינברג שואל שאלה מטרידה: מה בלם אותו? הוא מחלק את תשובתו לשתיים. התשובה הפוליטית היא שספיר חשש כי מאבק על עמדותיו עלול להביא לפילוג במפלגת העבודה, לפגוע בשלמות המפלגה ולהביא 'לאובדן השלטון במדינה, התפתחות שראה בה אסון' (עמ' 321). התשובה האחרת שונה לחלוטין: ספיר פחד ממאיר ומתגובותיה – הרי הוא ידע היטב שהיא אינה אוהבת ביקורת, בלשון המעטה. הוא העריך והעריך אותה וגם ירא ממנה, וגרינברג כותב על כך דברים לא קלים: 'הוא התבטל בפניה, עד כדי עיוורון, ולא תפס את עצמו כאופוזיציה למדיניות שאימצה הממשלה בראשותה' (עמ' 323).

התקופה הרביעית והאחרונה בחייו הציבוריים הייתה קצרה ועגומה, ואפשר להגדירה דמדומי האלים. ביוני 1974, אחרי שתמך במינויו של יצחק רבין לראשות הממשלה, פרש ספיר מהממשלה ונבחר ליושב ראש הנהלת הסוכנות היהודית. נפילתו ממעמדו הייתה מהירה ואכזרית – יום לאחר שהושבעה ממשלת רבין טס ספיר לווינגטון לפגישה עם שר האוצר האמריקני, אך הפגישה בוטלה, מאחר שספיר כבר לא היה שר אוצר, וכך 'קיבל אפוא ספיר שיעור כואב על השינוי במעמדו' (עמ' 469). הוא נדחק לשוליים: ראו אותו כ'מי שהיה' ולכן הפסיק להיות כתובת לראשי המשק והפוליטיקה. הוא 'נאלץ לחוות שעות של בדידות וחש אכזבה, תסכול ומרירות' (עמ' 483). מעבר לכך הוא הפך לנאשם המרכזי ב'שיטת ספיר', שנטען שהיא אָם כל תחלואי המשק והחברה. ההתקפות הפרועות עליו התישו אותו וערערו את יכולת עמידתו. פנחס ספיר נפטר מהתקף לב ב־12 באוגוסט 1975, בטקס במושב נבטים בנגב, בהיותו בן שישים ושמונה בלבד.

אחרי התפטרות מאיר. הוא הצהיר יותר מפעם אחת כי 'לו הציעו לי להיות ראש הממשלה או להתאבד, הייתי מאבד את עצמי לדעת' (עמ' 353). מדוע התעקש שלא להגיע לפסגה? סיבה מרכזית לכך הייתה ספקותיו ביכולתו לשאת את הנטל הנורא של התפקיד. הוא סבר שאין לו כוחות נפש לשלוח חיילים למותם בשדה הקרב והעריך כי יהיה לו קשה לתפקד במישור הבין-לאומי, מאחר שלא היה לו ניסיון בתחום יחסי החוץ. צניעותו גרמה לו אפוא לחשוש לפני כל תפקיד חדש, והוא אף ציין שהוא 'מעריך אנשים שנכנסים לתפקיד ורועדים בפני התפקיד', והוסיף שכך נהג כל חייו (שם). סיבה נוספת הייתה שהוא ראה כמו עיניו כיצד התעללו באשכול משנבחר לראשות הממשלה, במיוחד במפלגתו שלו.

השאלה השנייה היא מדוע לא התמודד ספיר עם עמדותיה הנוקשות והנציות של ראש הממשלה מאיר. בפועל ספיר היה ראש מחנה היונים בממשלה ובמפלגתו. היו לו עמדות מדיניות בהירות. הוא הדגיש את הצורך החיוני לשמור על האופי היהודי של המדינה וחשש מ'הבעיה הדמוגרפית'. בשנת 1972 הוא הגיע למסקנה הקודרת שבתוך עשרים וחמש שנים, כלומר בשנת 1997, יהיו הערבים – אזרחי המדינה ותושבי השטחים – כמעט מחצית מכלל תושבי ישראל, מה שעלול לפגוע אנושות במהות החברה הישראלית. בניגוד לעמדת מאיר, שהתעלמה מקיום עם פלסטיני, ספיר היה מודע לשאיפות הלאומיות של הפלסטינים ודחה את הטענה שנזיד ערשים, כלומר שיפור רמת החיים של תושבי השטחים, ימתן את רצונם לזהות לאומית. הוא קבע בתוקף כי מדובר במקסם שווא, וש'שום לאום, שום מיעוט לא יסתפק בשיפור הרווחה של חייו בלבד לאורך זמן' (עמ' 302).

בצמרת המדינה היו כמה דמויות בכירות שעמדותיהן היו דומות לאלו של ספיר, כמו שר

פעילותו, השפעתו ותרומתו של ספיר מתוך גישה חסרת פניות' (עמ' 15).

האם הצליח גרינברג במשימתו? תשובתי ברורה: הוא כתב ביוגרפיה אחראית, יסודית, ממוסמכת ומדויקת - לא מצאתי בה אפילו שגיאה אחת, דבר נדיר במחזותינו. הוא לא ניסה לתאר את גיבורו על דרך פולחן האישיות ולא על דרך שבירת מיתוסים, אלא תיאר אותו כדמות מורכבת, על אודותיה וצלליה. גרינברג החליט שלא להתייחס לפן הפרטי-המשפחתי של ספיר אלא במידה מזערית, וחבל - ספיר בספרו הוא סטריילי מדי. ספיר בלי התיאבון המיתולוגי הוא לא ספיר (שלמה הלל סיפר לי כי ראה את ספיר זולל רגל קרושה בשבע בבוקר). מעבר לכך ביוגרפיה זו היא תרומה משמעותית לחקר הכלכלה הישראלית, נושא שהוזנח למדי בהיסטוריוגרפיה הישראלית, ולהבנת דמות מרכזית שמילאה תפקיד מכריע בגיבוש דפוסי מדינתנו.

אחרי מותו כתב חבר הכנסת יוסי שריד, שהיה ממקורביו שנים רבות: 'כל היום החם ההוא, התהלך בין יצירי כפיו: ערי פיתוח, מפעלי תעשייה, מכרות, אוניברסיטה, בתי-ספר. ואולי דווקא ביום ההוא, בעמדו מול מעשי ידיו, רואה את תדמיתו הרחוקה, המכוערת והמתעתעת - לא עמד בו עוד הכוח'.¹⁰

ב'פתח דבר' לספר המחבר מסביר מדוע החליט לכתוב ביוגרפיה דווקא על אודות ספיר. בית הוריו היה סמוך לביתו של ספיר בכפר-סבא, ובהיותו נער צעיר ראה 'את ספיר צועד בחגים לבית הכנסת' ואת רעייתו, שושנה, 'חולפת ליד ביתנו נושאת סלים בידיה, בימי קיץ חמים כבימי חורף גשומים' - מחזה נדיר כשמדובר ברעיות שועי המדינה בימינו. זיכרונותיו השפיעו עליו לבחור בספיר כנושא מחקרו. הוא ניגש לעבודתו בתחושת אמפתיה לגיבורו אך מדגיש כי השתדל 'ככל האפשר להתרחק מזיכרונות ורגשות, לבחון את השקפותיו, דרכו והתנהלותו ולהעריך את

10 'י שריד, מעבר לתדמית, הארץ, 15 באוגוסט 1975.